

## ΠΕΤΡΟΥ ΚΟΛΑΚΛΙΔΟΥ

Ἐντεταλμένου ὑφηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

## ΝΕΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ENNION

Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἀνωμαλιῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ γνωστὸν ἀπόσπασμα τοῦ ἑβδόμου βιβλίου τῶν Annales τοῦ Ἐννίου (στίχοι 234-251 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Vahlen), ἔνθα σκιαγραφεῖται ὁ χαρακτήρ τοῦ ἐμπίστου φίλου τοῦ Servilius Geminus, εἶναι καὶ ἡ ἐν στ. 248-250 αἰφνιδία ἀλλαγὴ συντάξεως, ἥτοι ἡ τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν προηγουμένων ὀνομαστικῶν ἀντικαθιστῶσα χρῆσις τῶν δύο αἰτιατικῶν *tenentem* (στ. 248) καὶ *prudentem* (στ. 250). Τὸ περὶ τὴν χρῆσιν ταύτην δημιουργηθὲν φιλολογικὸν ζήτημα, μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν γνώμων, ἐκδέτεται συνοπτικῶς ὁ Vahlen ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι τῆς δευτέρας του ἐκδόσεως (σελ. 44), ἔνθα, μολονότι υἱοθετεῖ τὰς γραφὰς τῶν κωδίκων *tenentem* καὶ *prudentem*, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐν τῇ πρώτῃ του ἐκδόσει εἶχε προτείνει *tenens res* καὶ *prudenter*, ὁμολογεῖ ἐν τούτοις ὅτι *res est ambigua admodum*. Τὰς γραφὰς *tenentem* καὶ *prudentem* διετήρησαν ὁ Havet, ὁ Norden καὶ ὁ Ernout, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ Ἐννίου E. H. Warmington<sup>1</sup> προτιμᾷ τοὺς τύπους *tenens res* καὶ *prudenter* τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Vahlen.

Πρὸς ἄρσιν τῆς ὥς ἀνωμαλίας προσεάθησαν αἱ κάτωθι τρεῖς λύσεις: πρῶτον, ἡ παραδοχὴ χάσματος εἰς σημεῖον κείμενον μετὰ τὸ *paucum* (στ. 247) καὶ πρὸ τοῦ *tenentem* (μεταξὺ ἄλλων ὁ Havet)· δεύτερον, ἡ διόρθωσις τοῦ *tenentem* καὶ τοῦ *prudentem* εἰς *tenens res* καὶ *prudenter* (Vahlen, Warmington)· τρίτον ἡ ἀναφορὰ τῶν δύο αἰτιατικῶν εἰς τὸ *hunc* τοῦ στ. 251 (Vahlen, Ernout).

Τὴν περὶ ὑπάρξεως χάσματος ἀποψιν ὑπεστήριξε πρωτίτως ὁ L. Havet ἐν τῷ ἄρθρῳ του *Trois passages d'Ennius*, *Revue de Philologie* 2, 1878, σελ. 93-96. Κύριον ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι ὁ A. Gellius (*Noct. Att.* XII, 4, 1) ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματος τοῦ Ἐννίου περιέλαβε στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν δύναται τις πλέον νὰ ἀνέυρῃ ἐν τῷ σωζομένῳ κειμένῳ τοῦ Ἐννίου. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, κατὰ τὸν Havet, ἀνῆκον εἰς ἀπο-

1. Remains of Old Latin I (Ennius, Caecilius), Loeb Class. Library, 2<sup>a</sup> ἔκδοσις, 1956, σελ. 80.

λεσθὲν τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Ἐκ τῆς ἀπωλείας δὲ ταύτης προεκλήθη ἡ ἀνωμαλία τῆς ἀποτόμου μεταβάσεως ἐκ τῆς ὀνομαστικῆς εἰς τὴν αἰτιατικήν. Ἄλλ' ἄς ἐξετάσωμεν τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Gellius, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἀκολούθως: *descriptum definitumque est a Quinto Ennio in annali septimo graphice admodum sciteque sub historia Gemini Servili viri nobilis quo ingenio qua comitate qua modestia qua fide qua linguae parsimonia qua loquendi oportunitate quanta rerum antiquarum morumque veterum ac novorum scientia quantaque servandi tuendique secreti religione qualibus denique ad minuendas vitae molestias fomentis levamentis solaciis amicum esse conveniat hominis genere et fortuna superioris...* Ὁ Havet διατείνεται<sup>1</sup> ὅτι ἐν τῷ παραδεδομένῳ ἀποσπάσματι τοῦ Ἑννίου οὐδὲν ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς τὰ διὰ τῶν συνωνύμων *fomenta, levamenta, solacia* παρὰ τῷ Gellius σημαίνοντα. Ἡμεῖς ἀντιθέτως νομίζομεν ὅτι διὰ τῶν συνωνύμων τούτων ἀποδίδεται τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ἀποσπάσματος (στ. 234-242), διότι ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶμεν, ἀντιστρέφοντες τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Havet, ὅτι ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ Gellius οὐδὲν ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Ἑννίου ἐν στ. 234-242 λεγόμενα. Καὶ συγκεκριμένως προτείνομεν τὸν συσχετισμὸν τοῦ *fomenta* πρὸς τὸ *cui res audacter magnas parvasque iocumque eloqueretur* (στ. 239-240), τοῦ *levamenta* πρὸς τὸ *et cuncta malaque et bona dictu evomeret, si qui vellet tutoque locaret* (στ. 240-241), τοῦ *solacia* πρὸς τὸ *quocum nulla volup [gaudia] clamque palamque* (στ. 242). Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι καταπράνεται (*fomentum*) ὁ ὁμιλῶν ἀνενδοιάστως περὶ τῶν προβλημάτων του εἰς ἔμπιστον φίλον· ὅτι ἀνακουφίζεται (*levamentum*) ἐκμυστηρευόμενος τὰς σκέψεις του εἰς αὐτόν<sup>2</sup>· ὅτι παρηγορεῖται (*solacium*) συνδιασκεδάζων μετ' αὐτοῦ. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὸν ἐνταῦθα προτεινόμενον συσχετισμὸν εἶναι ἡ ἀντιστοιχία τοῦ παρὰ τῷ Gellius *ad minuendas vitae molestias* πρὸς τὸ παρὰ τῷ Ἑννίῳ *magnam cum lassus diei partem fuisset de summis rebus regundis* (στ. 236-237). *Molestia* εἶναι ἡ *lassitudo*, τὴν ὁποίαν ἐπιφέρει ἡ ἐνδελεχὴς διαχείρισις σπουδαιοτάτων ὑποθέσεων. Τὸ

1. Πρβ. ἔνθ' ἀν., σελ. 93: On y retrouve de fait toutes les particularités signalées par cette analyse, excepté la dernière de toutes: il ne contient pas un mot qui corresponde à l'ordre d'idées qu'expriment surabondamment les trois synonymes *fomenta, levamenta, solacia*. Il est évident que notre texte présente une lacune assez considérable.

2. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Fr. Leo ἐν *Geschichte der römischen Literatur* I, σελ. 464, μεταφράζων τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο τοῦ Ἑννίου ἀποδίδει τὸ *evomeret* διὰ τοῦ *das Herz zu erleichtern*, ὅπερ συμπίπτει πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ *levamentum*.

δὲ μέγεθος τῆς *molestia*, ἣτις *minuitur* χάρις εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ φίλου, εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν ὑπὸ διαχείρισιν ὑποθέσεων (*summæ res*) καὶ τὴν χρονικὴν διάρκειαν (*magna pars diei*) τῆς διαχείρισεως. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἀντιστοιχῶν μερῶν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἑννιος χωρεῖ «ἐπαγωγικῶς» ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὀρισμένων ἐκδηλώσεων φιλίας εἰς χαρακτηρισμὸν τοῦ φίλου, ὁ Gellius χωρῶν «παραγωγικῶς» συμπεραίνει ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ φίλου περὶ τῶν ἐκδηλώσεων φιλίας.

Ἡ περὶ χάσματος γνώμη θὰ φανῇ ἔτι μᾶλλον ἀστήρικτος, ἂν τὰ ἀπὸ τοῦ *et mores* μέχρι τοῦ *tacereve posset* λεγόμενα (στ. 248-250) θεωρηθῶν ὡς συμπληρωματικὴ καὶ ἐπεξηγηματικὴ ἐπανάληψις τῶν ἀπὸ τοῦ *scitus* μέχρι τοῦ *quæ facit* λεγομένων (στ. 246-248). Διὰ τοῦ *prudentem, qui dicta loquive tacereve posset* συμπληροῦται τὸ *scitus, secunda loquens in tempore, commodus, verbum paucum*. *Prudens*<sup>1</sup> ἐνταῦθα σημαίνει ὅτι τὸ *scitus* καὶ τὸ *commodus* ὁμοῦ, ἦτοι «φρόνιμος, ἔμπειρος, ἱκανός, ἐπιδέξιος, εὐάρμοστος». Τὸ *qui dicta loqui posset* προεκτείνει τὴν ἰδέαν τοῦ *secunda loquens in tempore*, ἐνῶ τὸ *qui dicta tacere posset* τὴν ἰδέαν τοῦ *verbum paucum*. Διὰ τοῦ *mores veteresque novosque tenentem, multorum veterum leges* ἐπεξηγεῖται τὸ *multa tenens antiqua*, ἥτοι *multa antiqua* εἶναι οἱ *mores veteres* ἀφ' ἑνὸς καὶ αἱ *veterum leges* ἀφ' ἑτέρου.

Ἄλλ' ἂν εἶναι τοιαύτη ἡ σχέσις τῶν διὰ τοῦ *et mores* εἰσαγομένων πρὸς τὰ ἀμέσως προηγούμενα, τότε ἡ αἰφνιδία ἀλλαγὴ συντάξεως παύει νὰ ἔχῃ τὸν χαρακτῆρα ἀνωμαλίας. Ἐνῶ ἡ διατήρησις τῆς ὀνομαστικῆς καὶ ἡ παρουσία ἐπὶ παραδείγματι τοῦ προταθέντος τύπου *tenens res multorum veterum* μετὰ τὸ *multa tenens antiqua* θὰ ἀπετέλει ἀνεξήγητον πλεονασμόν, διὰ τῆς χρήσεως ἀντιθέτως τῆς αἰτιατικῆς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ *hunc* τοῦ στ. 251 ἐξηγεῖται ἡ ἐπανάληψις ὡς αἰτιολογούσα μετ' ἐμφάσεως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Servilius ἀπευθύνεται πρὸς τὸν φίλον του. Κατὰ ταῦτα αἱ μετοχαὶ *tenentem* καὶ *prudentem*<sup>2</sup> δεόν νὰ ἐρμηνευθῶν ὡς αἰτιολογικαί.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ πρόταξις τῶν ἐκ τοῦ *hunc* ἐξαρωμένων μετοχῶν *tenentem* καὶ *prudentem* ἐθεωρήθη ὑπὸ τινων ὡς ἀδόκιμος<sup>3</sup>. Ἄλλ' ἐνταῦθα

1. Πρὸς τὸν ὅρισμόν τῆς *prudentia* ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος, De off. I, 43, 153: *prudentia, quam Graeci φρόνησιν, est rerum expetendarum fugiendarumque scientia*.

2. Προτιμῶμεν τὴν γραφὴν τῶν κωδίκων *prudentem* ἀντὶ τοῦ προταθέντος *prudenter*, διότι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ *prudentem - tenentem* ἐξασφαλίζεται ἡ ἰσορροπία πρὸς τὸν συνδυασμόν *scitus - tenens*.

3. Πρὸς. A. Ernout, Recueil de textes latins archaïques<sup>3</sup>, σελ. 160, σημ.: Il faut supposer que *tenentem* et *prudentem* dépendent de *hunc*... Mais la construction est forcée et peu probable.

ὁ Ἑννιος ἀντέστρεψεν ἀπλῶς τὴν κανονικὴν σειρὰν τῶν λέξεων δυνάμει τῆς ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ ἰσχυροῦσης πρὸς τοῦτο ἐλευθερίας. Ὡς ἔδειξε διὰ τῶν πολλαπλῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καὶ σημαντικῶν ἐργασιῶν του ὁ J. Marouzeau, ἡ σειρὰ τῶν λέξεων ἐν τῇ λατινικῇ δὲν εἶναι σταθερὰ καὶ ἀναγκαστική, ἀλλ' ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλευθέρᾱ<sup>1</sup>.

Ἡ ἐλευθερία αὕτη παρέχει τὴν δυνατότητα ἐκλογῆς μεταξὺ μιᾶς κατὰ κανόνα καὶ μιᾶς κατ' ἐξαίρεσιν σειρᾶς. Ἡ ἐκλογὴ ὁμως τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης δὲν εἶναι αὐθαίρετος, ἀλλ' ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένους ἐκφραστικούς σκοπούς, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ σειρὰ τῶν λέξεων ἐν τῇ λατινικῇ εἶναι μὲν ἐλευθέρᾱ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀδιάφορος. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ κανονικὴ σειρὰ θὰ ἦτο *hunc... tenentem, prudentem*. Διὰ τῆς ἀντιστροφῆς ὁμως *tenentem, prudentem... hunc* ἐπιτυγχάνεται ἡ προβολὴ καὶ ἡ ἀξιοποιήσις τῶν δύο μετοχῶν<sup>2</sup>. Ἐπιτυγχάνεται ὁμως συνάμα καὶ ἡ ἀξιοποιήσις τοῦ *hunc*, τὸ ὅποιον ἄλλως τε διεφύλαξεν ὁ Ἑννιος διὰ τὸν τελευταῖον στίχον τοῦ ὅλου ἀποσπάσματος ὡς τὴν συνισταμένην τοσοῦταν χαρακτηρισμῶν. Διὰ τῆς προνομιούχου ταύτης θέσεως ἡ δεικτικὴ ἀντωνυμία ἐπισφραγίζει τὴν σπουδαιότητα τῶν προτέρων χαρακτηρισμῶν καὶ ἀντισταθμίζει ταυτοχρόνως τὴν βαρύτητά των. Ἐπιπροσθέτως ἡ ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ χρησιμοποίησις τοῦ *hunc* μετὰ τοῦ *compellat* ὑποδηλοῖ ὥς ἀνάμνησιν τοῦ ὁμηρικοῦ τύπου « τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη ».

Ἐν τῷ προμνημονευθέντι ἄρθρῳ του ὁ L. Havet, ἐκτὸς τῆς ἀνωμάλου κατὰ τὴν γνώμην του μεταβάσεως ἐκ τῆς ὀνομαστικῆς εἰς τὴν αἰτιατικήν, θεωρεῖ<sup>3</sup> ὡσαύτως λίαν ἀπίθανον τὴν ἐκ τοῦ ἐνὸς *tenentem* ἐξάρτησιν καὶ τοῦ *mores* καὶ τοῦ *leges*. Ὁ Valmaggi<sup>4</sup> ἀντιθέτως νομίζει ὅτι τὸ *leges* συνάπτεται ἀσυνδέτως μετὰ τοῦ *mores* καὶ ὅτι ἀμφότερα ἐξαορτῶνται καθ' ὅμοιον τρόπον ἐκ τοῦ *tenentem*. Ὅτι ἡ τοιαύτη ἐξάρτησις εἶναι πράγματι δυνατὴ, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ *leges* ἐκφέρεται συχνότατα μετὰ τοῦ *mores* (π.χ. Πλαύτου, Trin. 1037: *mores leges perduxerunt iam in*

1. Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων ἐν γένει πραγματεύεται ὁ L. Hjelmslev ἐν τῷ ἄρθρῳ του *Rôle structural de l'ordre des mots, Grammaire et Psychologie* (numéro spécial du « Journal de Psychologie »), Paris 1950, σελ. 52-56.

2. Πρβ. J. Marouzeau, *L'ordre des mots dans la phrase latine I* (les groupes nominaux), Paris 1922, σελ. 120: Normalement postposé, le participe sera susceptible, comme le déterminatif, d'être mis en relief par inversion.

3. Πρβ. ἐνθ' ἀν., σελ. 95: Il est certain qu'il y a là une corruption, car on passe soudain des nombreux nominatifs... aux deux accusatifs *tenentem, prudentem*. En outre *mores* et *leges* devraient être régis par deux verbes et non par le seul *tenentem*... En outre, si l'on rattache *tenentem* à *mores*, on ne sait plus que faire de *leges*.

4. Q. Ennio, I frammenti degli Annali, Torino 1900, σελ. 83, σημ.

*potestatem suam*· Κικέρωνος, De div. II, 11: *cum quaeritur... quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles (sint)*, De off. II, 15: *ex quo leges moresque constituti*, De fin. IV, 61: *leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus*, De leg. II, 23: *non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus*, De r. p. II, 64: *rem publicam... quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus*), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ *teneo* συντάσσεται ἐπίσης συχνότατα τόσον μετὰ τοῦ *leges* ἢ *legem* (π.χ. Πλαύτου, Epid. 292: *hic poterit cavere recte iura qui et leges tenet*· Κικέρωνος, Piso 10: *centum prope annos legem Aeliam et Fufiam tenueramus*) ὅσον καὶ μετὰ τοῦ *mores* ἢ *morem* (π.χ. Κικέρωνος, Tusc. disp. V, 11: *quem morem cum Carneades... tenuisset*, De r. p. V, 3: *mihi... videtur Numa nosler maxime tenuisse hunc morem veterem*, De leg. II, 67: *quem nos morem tenemus*).

ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΛΑΚΑΙΔΗΣ